

Хижрий 5 аср ила 10 аср орасидаги беш юз йиллик бу давр Хуросон ва Мовароуннахрда ислом маданиятининг гуллаган мавсуми эди. Бешинчи аср(лар) арабнинг янги рухий ортиши билан Эроннинг ер юзида мумтоз мавке тутгон давридир. У вақтлар рубъи маскуннинг энг файзли китаси ва маълум дунёнинг огизларда дoston бўлатургон кисми Ирок ва Хуросон эди. Ўрта Осиёнинг янги тарихида энг бой ва шавкатли давлатлар шу даврнинг махсулидирлар.

Мамлакат обод, халк эсонлик ичида эди. Чунки рубъи маскуннинг бойлиги шу ўртага йигилгон эди.

Бу воқеаларда Ирок, Хуросон ва Балхнинг марказий шаҳарлари Бағдод, Хирот, Нишопур, Балх дунё тижорасининг йўллари устида эдилар. Хиндининг камишлари, Чиннинг санъаткорона ишлангон ва тўкилгон асбоб ва кийимликлари, Миср ва Шомнинг помбик, ипак коғозлари, Эроннинг кимматбаҳо тошлари, хулласи, дунёнинг бир томонидан иккинчи томонига ҳар нарса бу йўллардан ўтар эди. Мана шу замонларда эдиким, ислом маданиятининг етиштиргон ҳақим ва адиблари дунёда ягоналик тугини кўтарган эдилар. Ҳақим Санойи, Мавлоно Жалолиддин Румий, Фаридиддин Аттор, Абу Али ибн Сино, Форобий, Хайём каби энг буюк ва машур кишилар шу асрнинг етиштирган кишилари орасидадир. Бу ўрта аср маданиятининг иккинчи бир вараги бўлгон 8, 9, 10 аср турк даҳосининг асрий маданияти ўзлаштириб очилгон ва юксалган бир давридир.

Вокэан, юкорида отларини санагонларимиз орасида ҳам турклар бор, лекин бу кейинги давр турк даҳосининг ўз мамлакатаида, ўз мухитида ва ўз муассасалари учун ишлатиши билан айриладир.

У даврда Темур, Йилдирим, Бобир каби буюк кўмондонлар, Аҳмад Яссавий, Навоий, Султон Хусайн, Фузулий каби шоирлар, Улугбек, Кушчи каби хайъақшунос ҳақимлар етишдилар.

Таржимайи холи ва тарбияси

Орта Осиёнинг шу «олтун даври»нинг 844 хижрийсида эдиким, бу кун турк адабиётининг отаси саналатургон Алишербек Хиротда дунёга келди.

Алишернинг отаси Ганжинаи Баҳодир Темур болаларининг хизматларида юратургон маъмурлардан бири эди ва хижо вазни билан шеърлар айтганидан шоирлик ила машур бўлмиш эди ва шунинг учун Кичик баҳши дебда атар эдилар.

Ганжинаи Баҳодир ўзи ҳам илм ва фазл одами бўлгонликдан Алишернинг тарбиясига кичик ёшдан аҳамият берди. Алишер аввал Хиротда бошлангич мактабда ўқиди ва ўзининг йигитлик ва фаолият йилларида энг яқин дўсти бўлгон Хусайн ҳам шу мактабда ўқур эди.

Алишер олти ёшда экан, оиласи Шохрухнинг вафотидан сўнг Машҳадга кўчди (850 хижрий).

Бу шаҳарда Алишернинг ёшлигига карамай, Султон Абулқосим Бобирнинг ёнида отасининг ўрнига тайин этдилар.

Алишернинг фазл ва камолга бўлгон майлини кўргон Абулкосим Бобир унинг форсий ва туркий калам тажрибаларини ташвиқ этар ва доимо навозишларда бўлинар эди. Бу орада Хирийнинг эски вазири Мавлоно Хумойи муаммода ягона эрди. Алишерга рахбарлик этди. Ва у замонлардан бошлаб икки тилда муҳимгина асарлар ёза бошлагонидан зуллисонин (икки тил эгаси) лакабини олди.

Алишер 17 ёшда экан, Бобир ўлгандан сўнг диний ва илохий илмлар билан шугулланмак истади. Шу вақтларда эдиким, Хуросоннинг машур шоирларидан Шайх Камол Турбатий билан танишди ва истифода этди. Шу вақтларда яна бир Хиротга келиб, Султон Абу Саиднинг хизматига кирган бўлса ҳам хурсанд бўлмасдан Мовароуннахрга жўнади. Алишер Мовароуннахрнинг маркази бўлгон Самаркандга келиб, Абуллайснинг болаларидан ва шаҳарнинг буюкларидан Хожа Жалолиддин Фазлуллох Абуллайснинг мадрасасига кўнди. Бу Хожа усули фикҳца шундай мохир - уста эмишким, ҳамма сирларни уни (Ибн Хожиб) билан бир ўтар эканлар («Мажо-лис ун-нафоис»). Алишер икки йилча бу фозили мухтарамнинг ёнида турди, яна шу вақтларда шоир Мавлоно Юсуф Бадихий Андижоний билан танишди. Самаркандда илм билан машгул бўлди. Султон Абу Саид ўлгандан кейин Хусайн Бойкаро тахтга ўлтиргоч, Алишерни Самарканддан Хиротга чакирди.

Бу вақтларда Султон Хусайн ёнида бўлгонидан идора ва ҳукумат ишлари билан машгул бўлди.

875 хижрийда исён этган Муҳаммад Ёдгор устига Султон Хусайн ила бирга юриш қилиб, уни ўз қўли билан тутиб, ҳукмдорига тактсим қилди.

Бунда бошқа идора ва ҳукумат ишларига қўб ярарлиглар кўрсатганидан 876 да мухрдори хоконий белгиланди. Яна шу йилнинг ўзида амирлик рутбасини олди.

Алишер ҳар қанча подшоҳ томонидан очик юз ва илтифот кўрса ҳам доимо ҳукумат ва идора ишларидан безгин эди ва такрор-такрор ишдан бўшатилишини сўрар эди. Алишер идора ишларига ҳар қанча ярарлик кўрсатса ҳам, унда фазл ва камолга майл ниҳоят даражада эди.

Унинг энг буюк гуссаси севгисининг иккига бўлиниши эди. Бири энг яқин дўсти бўлгон Хусайн Бойкаронинг юзидан ўтолмасдан унинг буюргон ишлари ила машгул бўлиш, холбуқим маданият, илм ва санъатга ортиқча берилган бир киши бўлгонидан ҳукумат ишлари унга қўб монё бўлур эди.

Алишер истар Машадда, истар Самарканд ва Хиротда бир томондан замонининг энг буюк идора кишилари, зодагонлари орасида бўлса, иккинчи томондан Мовароуннахрда биринчи мавкэ козанатургон олимлар, шайхлар, адиблар ва санъаткорлар орасида эди, улардан қўб фойдаланди.

У асрда мутасаввуфлар энг буюк ўрин тутар эдилар.

Алишер Самаркандда тургон муддатда Хожа Жалолиддин Фазлуллох Абуллайсдан, Мавлоно Жомийдан ва бошқа у ерда ниҳоят даражада қўб бўлгон мутасаввуф олимлардан таъсирланди.

Юкорида кўрсатишимизча, бир томондан мухит, бир томондан муосир буюк кишилар унга тасаввуф талқин қиларди. Бу юкорида кўрсатгонларимиздан Мавлоно Жомий бир томондан диний-илохий рахбарликда бўлса, иккинчи томондан асрнинг энг буюк адиб, шоирлари ила бирга унга адабиёт ва суфат талқин қилар эди.

Машадда тургонда Бобирнинг вазири Мавлоно Хумойи, шоири машури хуросони Шайх Камол Турбатий, Самаркандда Мавлоно Юсуф Бадихий Андижоний ва сўнгра Хиротда ўнларча шоир, адиб, санъаткор ила бирга бўлди.

Мутасаввуфлиги

Мана шу мухит ва шу тарбияда яшагон ва ўкугон Алишер табиий ўларок тасаввуф манзумаи фикриясига берилди. Энг кўб таркалгон ва энг кучли намояндалари бўлгон бир фалсафа тасаввуф эди.

Навоий тасаввуфнинг рухониятчилигига шунча берилган эдиким, хар асарининг хар ерида бунинг таъсири кўриладир.

Чигатой шеърининг устозларидан бири бўлгон Лутфий тўгрисида хар вақт сўз очилса, Навоий у билан кўришганини ва унинг Навоий тўгрисида илтифоткорона карагонини ва шунинг учун доимо унинг рухониятининг ёрдамида бўлишини таманно килар эди.

Энг буюк сўфийлардан Сайид Ахмад Ардашернинг якин мусохибларидан ва бу киши хакида жуда самимий эди — доимо «бугун умрида бу зот каби мукамал бир шахсиятга учрамаганини» такрор килар эди.

Мавлавий Жомий эса Навоийнинг пири эди. Бу кишига мухаббати шу кадарким, хар асарида хеч бўлмаса, бир-икки саҳифа бу зотнинг тавсифига хаср килгондир.

Жомий хам ўзининг «Бахористон»ида Навоий тўгрисида айрим бир фасл айириб, унинг мадх, саносида шунча муболага киладирким, у асрда унча буюк одамдан хеч ким бу илтифотни кўрган эмасдир.

Мавлавий Жомий воситасида накшбандга интисоб этди. Бу манзумаи фикрия таъсири билан Навоий 38 ёшда, 881 хижрийда касб-камолга машгул бўлди.

Илмий, адабий шахсияти

Кўрдикким, Навоий отасининг кўлида экан, илмий, адабий бир мухитда эди. Отаси бир шоир ва эски анъанавий бир шоир бўлиш сифати билан хам асрий ва тарбиявий адабий таъсир ижро этди. Шунинг учунда Навоий энг кичик ёшдан шеър айта бошлади.

Алишер 14-15 ёшда экан, форс ва туркий шеърларини Абулкосим кўрди ва уни ташвиқ килар эди ва Абулкосим Бобирнинг вазири Мавлоно Муаммой кўл остида ёзгон туркча, форсча асарлари муҳимгина мавкэ олгонидан шу вақтдан бошлаб уни зуллисонин атай бошладилар.

Навоий ўз хаётида энг кўб ёзгон кишилардандир. Мавлавий Жомий хаёт экан, Навоийнинг ўн минглаб кўб газал ёзгонин ва «Хамса»сининггина ўттиз минг байт эканин зикр этадир.

Навоий форсий билан хам анча машгул бўлди. «Хамса»сини кандайким Низомийга жавобан ёзгон бўлса, мушоира майдонида бўлгон ва Хусрав томонидан ёзилгон «Бахр ул-аброр» деган касидага жавоб айтди.

Навоийнинг «Тухфат ул-афкор»и Хусравнинг «Бахр ул-аброр»идан кўб хам колишмайдир ва бундан кўб кимматли фикрлар юритгандир.

Масалан, унинг матлаи шудир:

Оташин лаълики тожи Хусравонро зивар аст,
Ахгари бахри хаёли хом пухтан сар аст.

Таржимаси:

У оловга ўхшагон лаълки, подшоҳларнинг тожларининг зийнатидир, биласизми нима учун? У бошда хом хаёллар пиширмаккагина ярайтургон бир учкундир.

Навоий бир мужиддир

Юкоридаги бўлимларда Навоийнинг мухити ва асрининг буюкларини айтдик. Табиий, сўз боришидан маълумким, бу мухит ҳар қанча турк аралаш бўлса ҳам, эрон-форс мухитидир ва бу шахслар ҳар нақадар турклар бўлса-да, форс унсурлар кўпчиликдир ва табиий, турк аралаш бир форс маданий соҳасидир.

Навоийнинг асли муҳим шахсияти на мутасаввуфлиги, на шоирлиги, на тарих ёзгонидир. Унинг мумтозлиги шундай қайнагон ва юзларча йилдан бери сингиб кетган форсликнинг марказида турклар муассасаларини қуришидир.

Навоийнинг форсга ва форс маданиятига бир душманлиги йўқдир, у тўғридан-тўғри миллатчи ва туркликни севатургон бир шахсиятдир.

Навоий ўз асарларида форсчанинг нозик, оҳангдор бўлгонини ва у билан шеър айтиш қулай ва ҳуш келатургонлигини айтадир. Лекин «модомики, биз айри иркмиз ва айри бир тил эгасимиз, нима учун ўз элимиз тушунатургон қилиб ўз тилимиз билан ёзмайлик?» дейдир.

Форс тили ишлатиш билан нозиклашган экан, нечун турк тили шундай бўлмасун. Форсда бу қадар гўзал асарлар бор экан ва буларни бизнинг турк англамас экан, нечун у маҳрум бўлсун ва бу асарлардан истифода қила олмайтургон бир вазиятда қолсун?!

«Турк тили ҳар қанча кўпол ва оғир бўлса ҳам ўзимизники бўлгани учун яхши кўринадир».

Тузилди бу тизмак бори сарсари,
Яна туркий алфоз ила бир сари...
Қошингда сенинг гарчи кўб вазни бор,
Қу бор ўз сўзинг йўқ анга эътибор.
Қи сўз зодаи табъу фарзанд эрур,
Қу фарзанд эрур, жонга пайванд эрур.
Неча зодаи табъ эрур нописанд,
Қишининг ўз оллида бор аржуманд.
Неча бум фарзанди манхусдор,
Оз оллида ҳуш жилва товусдор.
Қениб шаҳи йўқ гарчи ҳашакча,
Қаландар қадар суру челақча.

Мана бу мухокама натижасида у кўлига калам олди ва форсинг энг машур асарларига карши турк классик асарлари(ни) вужудга келтирди.

Мана, Навоийнинг бизга мухим бир хизмати ва уни бу кун турк адабиёти отаси аталишининг амалий ўзаги шундадир.

Алишербек бундан беш юз йил илгари карши исён килди ва ўзининг «Мухокамат ул-лугатайн» отли асарида туркчанинг форсийдан хеч вақт қолишмаслигини, балким ундан кат-кат ортук ва бой эканини исбот этди.

«Модомики, Навоий шу фикрдадир, нима учун форсийча бир девон бир неча касида ва бир неча асарлар ёзди?» деган эътироз бўлиши мумкиндир.

Бир киши ўз фикрини қабул қилдирмок учун энг олдин ўзининг мухотаблирича бир савиядан бўлиши керакдир. Алишер ҳам шу йўлни тутди. Бошлаб уларнинг ўз йўлларида шерлар, асарлар ёзди, қамолини кўрсатди ва сўнгра ўзининг сирини очди ва дардини сочди.

Навоийнинг Султон Хусайн ва ундан кейинги даврга қилгон хизмати ва қилдиргон гаъсири кучли ва қўбдир. У доимо илм, фазл эгаларини тарбият қилар, уларга вазифалар белгилар ва асарлар ёздирар эди.

Навоийга бағишланиб жуда қўб асарлар ёзилгондир.

Султон Хусайн асари тўғрисида бошқа асарларга қараганда бизда қўб манба ва маъхазлар бор. Буларнинг энг биринчиси Навоий (да)дир.

«Равзат ус-сафо». «Хабиб ус-сияр», Восифий қаби тарих ва хикоячи мунағгирафлар, Жомий, Мавлоно Хусайн қаби ахлокий, диний асарлар ёзатургон муаллифлар ва бундан бошқа ўнларча дево(н)чи, тазкирачи ва турли йўлда ёзгувчи адиб ва шоирларнинг барчалари Алишернинг мусохиблари ва унинг химояти остида яшагон фазл эгалари дерлар.

Бу олим ва адиблар ва бошқа унинг санъаткор мусокиблари ҳам бор эди. Унинг суҳбатида асрининг энг буюк муסיкашунослари, хофизлари, мусаввирлари иштирок этдилар.

Хатто Навоийнинг муסיка оламида ҳам машур экани ва бир неча наволар басталагани маълумдир.

Рассомликда ҳам Навоий анча хизмат қилди. Қўб расмлар чизғони ривоят этиладир. Бу майдонда бир неча шоғирдлар етиштиргонлиги Мовароуннахр санъаткорлиги дунёсида мухим ўрин тутадир.

Навоийнинг ўттиздан ортик асари борлиги ривоят қилинадир.

Қўлимизда бўлгонлари:

«Чор девон», «Хамса»си, «Тарихи Ажам», «Мажолис ун-нафоис», «Мухокамат ул-лугатайн», форсий бир девони.

Вафоти 906 хижрий зулхижжа ёки шаъбон ойидадир. Кабри Хиротда, ўзи солгон жоменинг сахнидадир. Умри олтмиш иккидир.

Илова:

Бу кичкина макола журнализмнинг Навоий юбилейига иштироки учун ёзилди. Бунда қўб холлар ва вокзалар қиска, баъзан хатто бир сатрда ўтилди. Ўзбекистон Маориф комиссарлиги илмий шўроси номидан якин фурсатда Навоийнинг беш юз йиллиги муносабати билан қилинатургон юбилейда жуда кенг бир режа тузилди.

Илмий шўронинг кейинги мажлисида шу якин икки-уч ой орасида Навоий учун бир

«айсилиш» мажлиси килишга ва бунгача Навоийнинг таржимаи холи ва фаолиятига оид бир мажмуа ва Навоий асарларидан терма, яна бир мажмуа ва энг сўнгида унинг расмини катта, кичик хажмда таркатишга қарор қилинди.

Шунинг учун, модом, махсус бир мажмуа чиқариладир, яна ундан тафсилот бериш ортукча қилинди. Қелгуси текширишларнинг матнигина тақдим қилинадир.

«Алишер Навоий» - бу мақола В.М. имзоси билан «Маориф ва ўқитгувчи» журнаlining 1925 йил 3-сонида эълон қилинган. Уни фитрацшунос Х.Болтабоев қуйидаги изоҳлар билан «Ёшлик» журнаlining 1991 йил 5-сонида қайта нашрга тайёрлаб эълон қилдирган. Шу манбадан фойдаланилди.

1. Рубъи маскун - ер юзи.
2. Хайъацшунос - астроном.
3. Тахсили кавоид фозили улуми нақлия ва тақмили фунуни маорифи ақлия - нақлий ва ақлий фанлар қоидаси, қомили.
4. Муосир - замондош.
5. Суфат - сўфийлик.
6. Интисоб - насиб этмок.
7. Хаср - бағишламок.
8. «Бахр ул-аброр» - Хусрав Дехлавийнинг «Дарёи аброр» асари назарда тутилмокда. Бундай номланиш Фитрат ва А. Саъдий асарларида ҳам учрайди. Оша пайтдаги мавжуд қўлёзмаларда шундай зикр этилган бўлиши мумкин.
9. Мужид(д) - тиришувчи, жиддий ҳаракат қилувчи.
10. Бу фикр Фуод Кўпрулизода, Исмоил Хикмат қаби улуг туркийшунослар томонидан ҳам қайд этилган.
11. Манхус - бехосият.
12. Мухотаб — хитоб (мурожаат) қаратилган киши.
13. Маъхаз — материал.
14. Мусохиб — суҳбатдош, ҳамдам.
15. Расух — салоҳият.
16. Хово — қуй.
17. Вадуд Махмуд «форсий бир девон» деганда 1924 йили М. Солижоновнинг қутубхонасидан топилган, дастлаб Навоийга нисбат берилган «Девони Фоний»ни назарда тутган. Чуқур навоийшунос бўлган Фитрат бу девоннинг Навоийники эмас, балки бошқа кашмирлик Фонийнинг девони эканини исбот этганди. Бу ҳақда қўшимча маълумот керак бўлса, Фитратнинг «Навоийнинг форсий шоирлиги ҳам унинг форсий девони тўғрисида» мақоласига қаранг: «Маориф ва ўқитгувчи», 1925 йил, 12-сон, 38-41-бетлар.
18. Модомики демокчи бўлса керак.